

Д.М.Чорний*

ТОРГІВЛЯ В ХАРКОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У даній статті автор на основі опублікованих джерел та знайдених ним архівних даних щодо розвитку торгівлі у Харкові на початку ХХ ст. прагне показати географію розташування, загальну кількість торгових закладів, співвідношення торговельних підприємств продовольчого та непродовольчого профілів, обсяги товарообігу тощо.

Одним із нагальних завдань, що постали перед сучасною історичною наукою в Україні, є дослідження суспільства в усій його повноті, взаємозв'язку економічних, соціальних та політичних компонентів буття, розкриття процесу розвитку української нації на всій етнічній території, у містах і селах, в умовах різних форм господарювання, самоврядування¹.

Історія постійної торгівлі залишається однією з найменш досліджених сторінок соціально-економічного життя міст України. З великими труднощами на шляху наукового пошуку зіткнулися вже фахівці на самому початку ХХ ст. Д.І.Багалій та Д.П.Міллер – автори фундаментальної двотомної "Історії міста Харкова" – констатували (і небезпідставно): матеріали стосовно постійної торгівлі в Харкові "попри всі пошуки, виявились мізерними"². Варто зазначити, що Д.І.Багалій був одним із провідних діячів харківського міського самоврядування того часу і, працюючи над книгою, мав доступ до значної кількості поточних матеріалів, що проходили крізь міські думу та управу.

У 1920-х роках С.Г.Струмилін, а у другій половині 1950-х рр. Ю.А.Авдаков, А.П.Половников, Г.А.Діхтяр трохи підняли завісу над деякими аспектами розвитку цієї сфери економіки на початку ХХ ст., визначили динаміку зростання торгової мережі, кількості зайнятих, обсягів товарообігу в імперії в цілому та у великих регіонах, не виділяючи окремо міську торгівлю. Дослідники лише констатували, що осередками постійної, стаціонарної, магазинної торгівлі були переважно великі міста, ілюструючи наведені узагальнюючі дані прикладами розвитку великих фірм у Санкт-Петербурзі та Москві. Виходячи з головної мети радянської історичної науки – пошуку суперечностей капіталістичного розвитку та передумов соціалістичної революції – вони дійшли висновків, що Російська імперія "була перенасичена роздрібною торговою мережею", мали місце "розбухання торгового апарату", незадовільний загалом характер розвитку галузі³. Але історики розійшлися щодо визначення таких показників, як густота, динаміка змін торгової мережі. Так, С.Г.Струмилін, А.П.Половников стверджують, що між 1900–1913 рр. кількість потенційних покупців, що припадала на одне торгове підприємство (крамницю, лавку, палатку тощо), скоротилася з 159 до 129⁴. Г.А.Діхтяр вважає, що і в 1912 р. на один торговий заклад в імперії в цілому припадало 154 потенційних покупці, зокрема, по українських губерніях та області Війська Донського

* Чорний Дмитро Миколайович – канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного ун-ту ім. В.Н.Каразіна.

– 150 осіб⁵. Історія постійної торгівлі не отримала свого конкретного та неупередженого висвітлення ні у вітчизняних, ні в західних дослідженнях з історії українських міст. У публікаціях про Харків, Одесу, Катеринослав, повітові міста будь-які відомості або відсутні, або (здебільшого це притаманне радянській добі) обмежуються згадками про фешенебельні магазини центральних вулиць і кількість трактирів, "питейних заведень" тощо, підводячи читача до думки про паразитичну, антинародну сутність капіталістичного міста⁶.

Стан, в якому перебуває сьогодні уявлення про торгівлю на початку ХХ ст. у містах Російської імперії, і не лише її українських губерній, промовисто віддзеркалено у дослідженні Б.Н.Миронова. Автор, фахівець з урбаністичних студій, порівнюючи середньостатистичне місто імперії в 1825 та 1910 рр., у першому випадку серед даних про населення, кількість споруд, лазень, "питейних заведень" тощо називає й лавки – осередки роздрібною торгівлі, а в другому – лише згадує, що на кожне місто припадало по 35–36 трактирів, 18–19 пивних рундуків та винниць, тобто торгових закладів певного ґатунку⁷.

Таким чином, уявлення про міста, характер їх економічного розвитку, соціальних відносин залишається однобічним. Деякі питання, зокрема кількість, розміщення торгових закладів, співвідношення торгових підприємств продовольчого та непродовольчого профілів, їх потужність недосліджені або не поставлені в порядок денний наукових студій. Таке становище пояснюється кількома причинами, які тією чи іншою мірою пов'язані з проблемою джерельної бази. По-перше, в торгівлі ринкова стихія проявляє себе чи не найяскравіше через постійні коливання цін, сезонні стрибки попиту товарів, жорстку, навіть жорстоку конкурентну боротьбу, що тягне банкрутства, перехід права власності протягом короткого відрізка часу тощо. По-друге, однією з ключових засад існування торгівлі було і залишається – збереження комерційної таємниці – головна передумова виживання у змаганні з конкурентами за гаманці покупців. Звісно, все це обмежувало можливості податкових, статистичних та інших установ оперативно фіксувати стан справ. По-третє, негативно впливали деякі особливості відкладання документів в архіви та їх зберігання. Переважна більшість джерел, особливо останніх років існування Російської імперії, просто не встигли потрапити до місцевих архівів, зникли під час війн, революційних перетворень. Враховуючи сказане, стає зрозумілим, чому публікацій з історії торгівлі замало.

В європейській науці історія розвитку міської торгівлі розглядається під іншим кутом зору. Дослідники з'ясовують, як вона впливала на повсякденне життя міст, якою мірою в ній виявляють себе загальні тенденції економічного розвитку, чи знаменував розвиток мережі крамниць поступ цивілізації. Так, Ф.Бродель розглядав крамничну торгівлю як одну з ключових ознак урбанізації⁸. Він звернув увагу на існування взаємозв'язку між розвитком економіки країни і густотою торговельної мережі, вважаючи, зокрема: "при нинішньому стані наших знань можемо твердити, що ... збільшення числа посередників у сфері розподілу ... доводить всього-на-всього, що це зростання випереджало піднесення економіки, надміру покладаючись на нього"⁹. Французький дослідник наголошує на необхідності подальших поглиблених студій у даному напрямку¹⁰.

Мета даної статті – з'ясувати інформаційні можливості як опублікованих джерел, так і віднайдених нами архівних матеріалів щодо розвитку торгівлі, навести деякі показники (масштаби, географію розташування, спеціалізацію точок роздрібною торгівлі) на прикладі одного з провідних торговельних центрів українських земель Російської імперії – Харкова – на початку ХХ ст., привернути увагу фахівців до необхідності і можливих напрямів подальшої пошукової роботи в архівах. Вважаємо, дослідження історії розвитку крамничної торгівлі в Україні періоду зростання капіталізму може бути корисним для з'ясування загальносвіто-

вих закономірностей суспільного розвитку. У сучасній Українській державі постійна торгівля розвивається не менш динамічно, ніж і сто років тому, викликаючи неоднозначні оцінки. Отже, з'ясування особливостей характеру, масштабів її розвитку на тих чи інших етапах сприятиме пошуку відповідей на гострі питання сьогодення, оптимізації та регулюванню відповідних процесів в економіці українських міст.

Матеріали щодо розвитку торгівлі в Харкові представлені як в офіційних звітах міського самоврядування у вигляді "Відомостей про кількість виданих свідоцтв промислового податку і інших зборів" за певний рік (далі – "Відомості..."), так і в різноманітних довідково-інформаційних публікаціях, розрахованих на комерсантів та широке коло споживачів.

"Відомості..." містять дані про кількість виданих міською управою документів на право підприємницької діяльності, зокрема, свідоцтв на торгове підприємство, склади, ярмаркову торгівлю та купецьких, про суми державного, міського, земського й місцевого зборів, що виплачувалися загалом по кожній категорії свідоцтв¹¹. У довідниках "Весь Харьков" (видавався в 1906–1917 ст.) та "Список купцов и промышленников города Харькова за 1913 год" (далі – "Список...") друкувалися відомості про адреси, профіль, назви та прізвища власників підприємств, беручи за основу дані, подані останніми, тобто дані лише про ті торгові точки, власники яких бажали заявити про себе (оголошення приймалися і друкувалися безкоштовно)¹².

Суттєво розширюють інформаційні можливості названих публікацій матеріали податкових інспекторів міста Харкова, що зберігаються в Державному архіві Харківської області (далі – ДАХО), фонди 536–541. До 1910 р. у місті існувало три податкові дільниці. Але великі темпи розвитку торгівлі, перш за все постійної роздрібною, примусили місцеву владу вдатися до упорядкування роботи податківців. Місто було поділене на п'ять, а 1912 р. – на шість дільниць. У 1910–1913 рр. мав місце пошук оптимальних розмірів дільниць, розподіл повноважень між інспекторами. Очевидно, внаслідок цієї реформи та інтенсифікації процесу заснування нових підприємств, ускладнилася робота податківців, що призвело до неоднакового відкладання та збереження документів. Більш повно в ДАХО представлені документи по першій (Ф.536), другій (Ф.537), четвертій (Ф.539) та шостій (Ф.541) дільницях, які до 1910 р. становили першу (I та IV) і другу (II та VI) дільниці. По третій (Ф.538) і п'ятій (Ф.540) дільницях (колишня третя) збереглися окремі розрізнені справи за деякі роки.

Більшість документів становлять собою інформацію щодо нагляду за правильністю сплати різних податків, перш за все квартирних, переважно неплатниками; поточне листування з поліцією, органами місцевого самоврядування; скарги, заяви тощо самих підприємців. Найбільшу цінність становлять списки усіх закладів торгівлі і промисловості, що мали сплачувати розкладочний збір у 1910–1912 рр. по I і IV дільницях, віднайдені нами у фондах 536 (справа 110 "Матеріали до розкладки") та 539 (справа 3 "Поточне листування щодо розкладочного збору")¹³. Складені податковими інспекторами, вони містять інформацію про прізвища, ім'я та по батькові власника, відомості про спеціалізацію закладу торгівлі й адресу, інформацію про розряд, за яким ведеться торгівля, суми зборів та обігу і відповідні прогнози на наступний податковий рік.

Зіставлення опублікованих і архівних матеріалів дозволяє дійти таких висновків:

По-перше, "Відомості..." дають уявлення про загальну кількість торгових закладів, темпи розвитку мережі постійної торгівлі в місті на початку ХХ ст. Так, якщо в 1904 р. у Харкові функціонувало 3936 магазинів, лавок, рундуків та інших торгових точок, то в 1912 р. міське управління видало 5268 посвідчень на торговельні заклади¹⁴. Таким чином, протягом восьми років мережа зростає щонайменше на 1332 одиниці, або на 33,8%. По Російській імперії, за даними С.Г.Струмиліна, кількість торгових закладів, зобов'язаних вибирати патент, у 1905–1912 рр.

збільшилася на 279,8 тис., або на 31,6%¹⁵. Темп приросту торговельної мережі Харкова більш ніж удвічі випереджав приріст міського населення, чисельність якого зросла між 1904–1912 рр. із 206 315 до 239 904 осіб, або на 16,3%¹⁶. Таким чином, якщо в середньому по місту на один торговий заклад у 1904 р. припадало 52,4, то у 1912 р. уже 45,5 мешканці.

По-друге, "Список..." відзначається малою репрезентативністю, оскільки містить інформацію лише про 1213 торгових точки (23% від даних "Відомостей...") і може бути джерелом вивчення лише мережі закладів найбільших у місті торговців, приміром, С.М.Жевержеєва і поступається за інформативністю іншим матеріалам.

По-третє, архівні матеріали дозволяють скласти цілісне уявлення про торгівлю на певній території, що охоплює південно-західну, південну та південно-східну частини міста, на якій проживали в 1912 р. 124 805 або 52% харків'ян. Сюди входили як центральні райони Харкова з так званими "великими торговими вулицями", де концентрувалася значна кількість торговельних закладів (Університетська, Катеринославська, Рибна вулиця), а також Кінний базар, так і окраїни із середньо- і малоторговими (Григірівська, Ново-Проїжджа, Семінарська, Москалівська, Заїківська, Основ'янська та ін.) вулицями.

Репрезентативність даних податкових інспекторів значно перевищує наявні публікації. Приміром, якщо в довіднику "Весь Харьков" по вулиці Пегинській, яка належала до I податкової дільниці, фіксується 16 закладів торгівлі, то податковим інспектором – 62, тобто в чотири рази більше. По малоторговій вул. Мар'їнській довідник подає п'ять торгових точок, інспектор – 16; по Рибній вул. (парний бік якої входив у зону "відповідальності" інспектора I дільниці) "Весь Харьков" називає 35 торгових закладів, а документи податкової служби – 51.

Проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що в довіднику "Весь Харьков" за 1913 р. відсутні дані щодо підприємств із незначними – менше 10 тис. руб. – торговим обігом.

У 1910–1911 рр. у районі I податкової дільниці функціонували 567 торгових закладів, з яких 487 вели торгівлю не менше одного року¹⁷. Майже 3/4 торговельних закладів (408) мали продовольчий профіль, у тому числі 357 функціонували не менше одного року. Отже, частка нових становила 12,5% від загальної кількості діючих¹⁸. Бакалією та гастрономічним товаром торгували 244 заклади (43% від загальної кількості), у тому числі 35 – відкритих у поточному році. Торгівлю хлібом вели 38 крамниць та булочних (три нових); ідалень, трактирів і ресторанів працювало 45 (вісім нових), пивних – 33 (п'ять нових). 159 торгових закладів забезпечували мешканців товарами непродовольчого характеру, з них нових було 29 (18,2%). Майже третину (48 – становили ті, що спеціалізувалися по продажу вугілля, дров, гасу; 29 торгували галантерейними та мануфактурними виробами. У районі діяли також 20 аптек, 16 крамниць із продажу взуття, шкір, пуху, хутра, картузів; 12 – із продажу залізних виробів. Решта закладів припадала на торгівлю технічними знаряддями, годинниками, насінням, меблями, книжками тощо.

У районі IV дільниці функціонувало 536 торгових закладів, з яких 479 вели торгівлю не менше одного року¹⁹. Більшість крамниць та інших торгових точок стаціонарного характеру – 369 (69% від загальної кількості) становили ті, що пропонували населенню продовольчі вироби, з них 329 діяли не менше одного року. Бакалійних і гастрономічних магазинів було 260 (48,5% від загальної кількості). Хлібом торгували 52 заклади, горілчаними виробами – 30, ідалень, ресторанів та інших закладів харчування – 27. Також у районі вели торгівлю 167 крамниць непродовольчого характеру, з яких нових було 17 (10%). Майже п'яту частину (31 заклад) становили склади вугілля, дров, гасу. 21 крамниця торгувала галантерейними та мануфактурними виробами, 17 – взуттям, шкірами, пухом, хутром, картузами тощо, 7 – виробами із заліза, функціонувало також 14 аптек. Особливістю цього району був великий відсоток – 46% від загальної кількості закладів

непродовольчого характеру – 77 крамниць, що торгували годинниками, зоологічним товаром, книжками, автомобілями, меблями тощо. На нашу думку, це пояснюється тим, що по Катеринославській та прилеглих до неї вулицях мешкало значно заможніше населення, ніж у районі I дільниці, де зосереджувалися великі заводи.

Переважає більшість торгових точок у районі I дільниці – 249 (69,8% від кількості тих, про оборот яких відомості збереглися) – були дрібними, тобто такими, де сума річного обігу не перевищувала 10 тис. руб. Торгових закладів, які можна вважати середніми за оборотом (11–50 тис. руб.) діяло 79. До великих з обігом понад 51 тис. руб. належало 32 крамниці, з них у 19 оборот перевищував 100 тис. руб. Майже всі заклади торгівлі з обігом більше 100 тис. руб. розміщувалися на вулицях центру міста – Рибній, Університетській та прилеглих до них провулках – Соляниківському, Троїцькому (виняток становила торгівля м'ясом О.А.Мейєрова, розташована на Кінному базарі, з обігом 135 тис. руб.). Тут вели роздрібну й оптову торгівлю бакалією М.Є.Воловник, Г.Б.Галинський, К.П.Уткін, А.Ф.Якимов, чаєм та цукром – І.І.Ващенко, І.М.Філіппов, С.В.Перлов, цукерками – І.Б.Картишов та ін. У 1911–1912 рр. обіг магазину М.Є.Воловника зріс із 1,250 до 2 млн. руб., А.Ф.Філіппова – з 165 тис. до 214 тис. руб., у той час як деякі скоротили торгівлю. Зокрема оборот І.І.Ващенко за той самий час впав з 250 тис. руб. до 200 тис. руб.²⁰ Але водночас на Рибній вулиці вели торгівлю п'ять бакалійних крамниць, чотири їдальні, по одному галантерейному магазину та аптеці з обігом до 20 тис. руб., з яких вісім закладів належали до дрібних з оборотом до 10 тис. руб.

Серед 130 закладів непродовольчого характеру, про обіг яких збереглися відомості в архівних документах, більше половини – 71 (54,6%) – належали до дрібних з оборотом до 10 тис. руб.; 43 (33%) – із середнім обігом, і лише 16 (12,3%) належали до великих з оборотом понад 50 тис. руб., із них сім з обігом більше 100 тис. руб. Усі останні розташовувались у центрі міста та на Кінному базарі і мали оборот, який сягав 200 тис. руб. (торгівля шкірами С.М.Калинського), 250 тис. руб. (торгівля милом С.В.Якімова) і навіть 321 тис. руб. (торгівля двигунами "Браун Епп"). Багато дрібних закладів, як, приміром, торгівля шкірами М.К.Берзінова, шкіряним взуттям Є.К.Курячого, галантерейними виробами та взуттям С.Л.Грубєрманна, галантереєю А.М.Попова, А.А.Ширмана, з обігом від 2 до 8 тис. руб., були розміщені доволі рівномірно як по великих торгових, так і середньоторгових вулицях²¹.

На території IV дільниці співвідношення торгових точок було дещо іншим. 260 продовольчих, або 81%, із 321, відомості про обіг яких вдалося встановити, належали до дрібних, 49 (15,3%) – до середніх, 12 (3,7%) – до великих (із них три мали оборот у 100 тис. і більше руб., зокрема торгівля хлібобулочними виробами А.Є.Муравйова). Серед 133 закладів непродовольчого характеру, відомості про обіг яких збереглися, 85 (64%) належали до дрібних, 33 (45%) – до середніх, 15 (11,3%) – до великих. Серед останніх особливо вирізнялися торгівля картузами П.С.Гончарова з обігом 150 тис. руб. та магазин готового одягу С.А.Крейновича з оборотом у 100 тис. руб. на Катеринославській вулиці, склад землеробських машин і знарядь Е.Р.Альсон – 302 тис. руб. У міру віддалення від центру міста кількість дрібних торгових закладів зростала. Найяскравіше це ілюструє ситуація з книжковими магазинами, які розміщувалися на Катеринославській вулиці. На самому початку її знаходився найбільший у місті магазин фірми А.С.Суворіна, обіг якого становив 80 тис. руб., а далі, на непарному боці, між 29–51 номерами вели торгівлю А.В.Горюшкін, І.В.Васильченко, Є.В.Розова, оборот яких не перевищував 4 тис. руб.²²

Таким чином, загалом у південно-східній, південній та південно-західній частинах Харкова у 1911–1912 рр. функціонувало 1103 магазини, крамниці, інші

торгові точки, з яких 966 (87,6%) існували понад один рік. 777 закладів (70,4%) вели торгівлю продовольчими товарами, 326 (29,6%) – непродовольчими. Більшість закладів – 502 (45,5%) спеціалізувалися на бакалійних і гастрономічних товарах. Найпоширенішим їх типом була невеличка крамничка, яку в документах податкової служби називали "бакалійною лавкою". На другому місці за кількістю – 111 точок (10,1%) – були ті, що вели роздрібну торгівлю речами, призначеними для задоволення різноманітних поточних потреб суто міських верств населення (від аптек до торгівлі кормом для кімнатних тварин). Третю за чисельністю групу становили заклади торгівлі хлібом – 85 (7,7%), четверту – склади вугілля, дров, гасу – 79 (7,2%), п'яту – 72 (6,5%) – ідальні, ресторани тощо; шосту – 63 (5,7%) – заклади торгівлі горілчаними виробами. 50 крамниць (4,5% загальної кількості) вели торгівлю галантерейними та мануфактурними товарами.

Практично усі квартали Харкова, як свідчать матеріали податкових інспекторів, мали торговий заклад стаціонарного характеру. На окраїнах міста функціонували, переважно, бакалійні лавки, склади палива, натомість відсутні аптеки, галантерейні та мануфактурні крамниці, зафіксовано не більше п'яти винних лавок. Не лише по великих торгових вулицях центру міста, але й середньоторгових, що розташовані в районах житлової забудови, на початку ХХ ст. існувала система торгових закладів різних за профілем, оборотом, якістю та цінами пропонованих на продаж товарів. Отже, вони задовольняли попит прошарків населення з неоднаковою купівельною спроможністю.

У постійній торгівлі Харкова в 1910–1912 рр. відбувалися динамічні процеси, галузь чутливо зреагувала на перші ознаки економічного піднесення і була, так само, як у Західній Європі, певним барометром останнього. Архівні документи надають можливість внести суттєві корективи в існуючі дані щодо торговельної мережі, зокрема її густоти, розподілу крамниць за спеціалізацією, обсягами обороту, спростовують поширений із радянських часів стереотип про домінування в містах закладів торгівлі горілчаних виробів. У 1904–1912 рр. зростання торгової мережі Харкова значно випереджало приріст населення. Густота торгової мережі в цілому по місту сягнула 45,5 особи на одну торгову точку, хоча поза центром становила понад 113 осіб на одну крамницю. Існування таких диспропорцій пояснюється, на наш погляд, підвищеною концентрацією торгових точок на території найбільшого в місті Благовіщенського базару і Пасажу (дані про які не збереглися у фондах податкових інспекторів), на деяких вулицях у центральних районах (Рибна, Катеринославська) та на периферії міста (Петінська). Все це свідчить про необхідність поглибити науковий пошук, ширше вводити в науковий обіг не лише узагальнюючі матеріали та дані, а й поточні документи різних установ державної влади та місцевого самоврядування, що дозволить відтворити історію повсякденного буття великих і малих міст України та вийти на розуміння характеру, темпів, динаміки розвитку процесів економічних і політичних перетворень, що охопили українські землі на початку ХХ ст.

¹ Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки // Укр. іст. журн. – 1998. – №5. – С.30–39; 1999. – №1. – С.85–91; Ресніт О.П. Деякі проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журн. – 2000. – №2. – С.11.

² Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). – Т.2. (ХІХ-й и начало ХХ-го века). – Харьков, 1912. – С.515.

³ Авдаков Ю.К. К вопросу о концентрации капитала в городской торговле дореволюционной России // Учен. зап. Москов. эконом.-стат. ин-та. – 1956. – Т.7. – С.105–122; Половников А.П. Торговля в старой России. – М., 1958. – С.79, 88; Дихтяр Г.А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. – М., 1960. – С.79, 82.

⁴ Струмилин С.Г. Очерки советской экономики. Ресурсы и перспективы. – М., Л., 1928. – С.230–231; Половников А.П. Вказ. праця. – С.79.

⁵ Дихтяр Г.А. Вказ. праця. – С.82.

⁶ Михайлик О.Ф. Харкову – 300 років: Короткий історико-економічний нарис. – Харків, 1956. – С.20–91; Дяченко М.Т. Ізюм: історико-краєзнавчий нарис. – Харків, 1963. – С.48–65; Шатров М. Город на трех холмах. Книга о старом Екатеринославе. – Днепропетровск, 1966. – С.239–240; Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область. – К., 1967. – С.73–90, 357–358, 530–531, 592–596, 669–670; Герлігі П. Одеса: Історія міста 1794–1914. – К., 1999. – С.167–293.

⁷ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 1999. – Т.1. – С.310.

⁸ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – К., 1997. – Т.2: Ігри обміну. – С.41–50.

⁹ Там само. – С.52.

¹⁰ Там само. – С.48, 50, 517.

¹¹ Известия Харьковской городской Думы. – 1913. – №3. – С.254.

¹² Весь Харьков на 1913 г. – Харьков, 1913. – С.439–612; Список купцов и промышленников г.Харькова за 1913 год. – Харьков, 1913. – С.3–46.

¹³ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.536. – Оп.1. – Спр. 110. – Арк. 76–148; Ф.539. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.70–115.

¹⁴ Багaley Д.И., Миллер Д.П. Вказ. праця. – С. 528–529; Известия Харьковской городской Думы. – 1913. – №3. – С.254.

¹⁵ Струмилин С.Г. Вказ. праця. – С.243.

¹⁶ Города России в 1904 г. – СПб., 1910. – С.172; Главные итоги переписи г.Харькова 8 дек. 1912 г. – Харьков, 1914. – С.39.

¹⁷ ДАХО. – Ф.536. – Оп. 1. – Спр.110. – Арк. 76–148.

¹⁸ Новими торговими закладами інспектори вважали не лише такі, що постали в поточному році, так би мовити, “з нуля”, але й ті, що змінили власника.

¹⁹ ДАХО. – Ф.539. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.70–115.

²⁰ Там само. – Спр.110. – Арк. 78–112; Спр.125. – Арк.238–253.

²¹ Там само.

²² Там само. – Ф.539. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.70–115.

In given article the author on the basis of published sources and founded by him archive materials concerning trade development in Kharkiv in the beginning of 20th c. aims to show the geography of arrangement, general number of commercial institutions, the ratio of grocery and nonfoods business, value of commodity circulation etc.